

**Ókeresztény szimbólumokkal díszített késő antik
hagymafejes fibulák a Római Birodalomban**

Jelige: Fibula

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés.....	2
2. Hagymafejes fibulák.....	3
2.1.Kutatástörténeti áttekintés	3
2.2. Általános jellemzők	4
2.3. Lemezes technikával készült fibulák	5
3. Leletkörülmények	6
3.1. 5. típus	7
3.2. 6. típus	8
3.3. 7. típus	9
4. Ókeresztény szimbólumokkal ellátott hagymafejes fibulák - Szimbólumok	
4.1. Krisztus-monogram	10
4.2. Szaurogram.....	12
4.3 Alpha és Omega.....	12
4.4. Kereszt.....	13
5. Értékelés	14
6. Katalógus.....	16
7.Táblázatok	25
8.Képtáblák.....	28
9.Bibliográfia	39

1. Bevezetés

Az őskortól használatban lévő ruhakapcsoló tűket a római korban fibulának nevezték. Általában két fő részből álltak: a textíliát összefogó tűből és a tűt rögzítő fibulatestből. Viseletük divatja feltehetően nem itáliai területekhez köthető,¹ ezt tükrözi azon tény is, hogy a korai császárkorban főként a kelta népesség által lakott területeken, illetve a római katonai jelenlét egyes színhelyein (Gallia, az Alpok északi vidékei) tűnnek fel.² Bár – a ruházat változatossága, valamint annak területi- és formai eltérései miatt – tényleges használatukra nem mindig volt szükség,³ ennek ellenére a viselet meghatározó elemeinek tekinthetők. Mindez jól mutatja azt a tényt, hogy – az eredeti gyakorlati funkciójuk mellett - díszítettségük folytán ékszerként is funkcionáltak.⁴ Az öltözködés változása és a kézműipar fejlődése következtében a lelettípus folyamatos formai változáson ment keresztül. A késő római kor jellegzetes viseleti elemei közé tartoztak a hagymafejes fibulák. A kései antikvitásban e ruhakapcsoló tűk egyes példányain olyan díszítőmotívumok is megjelennek, melyek a kora keresztény művészet formakincsének meghatározó elemei. Noha a katalógusba felvett fibulák közül néhányat – elsősorban az aranyból készült, *opus interrasile* technikával készült példányokat – korábban már több alkalommal is behatóbb vizsgálat alá vettek, ezen elemzések főként a tárgycsoport kronológiai-, tipológiai-, művészet - és társadalomtörténeti vonulatával foglalkoztak. Jelen dolgozat célja egy mindeddig kissé háttérbe szorult szempontnak, ti. a vallástörténeti aspektusnak a részletesebb ismertetése. A tárgytypus rövid bemutatása után a fibulákon megjelenő szimbólumok-, majd pedig a tárgyak lelőköörülmények vizsgálatára kerül sor, keresve a választ arra a kérdésre, hogy e tárgycsoport példányainak viselete alapján mennyiben következtethetünk egykori használójának keresztény vallására.

¹ TÓTH 1985. 29.

² BÖHME-SCHÖNBERGER 1994. 511-514.

³ A római viselethez, ill. a divat változásához ld. KOLB 1973. 69-167. és CROOM 2000.

⁴ POPOVIĆ 1997. 29.

2. Hagymafejes fibulák

2.1. Kutatástörténeti áttekintés

A hagymafejes fibulák tipológiájának elkészítésével és kronológiai helyzetük tisztázásával korábban számos kutató foglalkozott, köztük Gustav Behrens,⁵ Kovrig Ilona,⁶ Erwin Keller,⁷ H. J. H. van Buchem,⁸ Philipp Marc Pröttel,⁹ Tóth Endre¹⁰ és legutóbb Ellen Swift¹¹. A kutatás korai szakaszában G. Behrens volt az, aki először részleteiben vizsgálta e fontos leletípust. Tanulmányában/munkájában a hagymafejek kialakítása-, valamint a kereszttag, a tűtartólemez illetve a kengyel hossza és díszítettsége alapján három tipológiai és kronológiai csoportot (a, b, és c) különített el, melyeket a 300 körüli időszakra, a IV. századra és az V. századra keltezett.¹² A pannoniai leletanyagra vonatkozóan Kovrig I. készített először összefoglalást, mégpedig 1937-ben, amikor a császárkorban használatos pannoniai fibulák feldolgozása során csoportosította a hagymafejjel ellátott példányokat is. Az általa megállapított időrend alapjaiban megegyezik Behrensével.¹³ Az első részletes tipológia H. J. H. van Buchem nevéhez fűződik, melyet a Noviomagus/Nijmegen lelőhelyről származó fibulák vizsgálata kapcsán készített el¹⁴. Erwin Keller a délbajorországi késő római temetőket feldolgozó munkájában részben ezt a tipológiai rendszert fejlesztette tovább. E. Kellernek lényegesen nagyobb összehasonlító leletanyag állt rendelkezésére, vizsgálata során a tipológia¹⁵ mellett a tárgytípus kronológiájával¹⁶ is részletesen foglalkozott, mely elemzéshez elsősorban az éremmel datált, zárt sírleleteket használta fel, melyek akkor főként Pannonia provinciából voltak ismertek.¹⁷ A Keller által alkalmazott módszert M. P. Pröttel illetve kritikával. Kifogásolta azt, hogy a szerző a

⁵ BEHRENS 1919.

⁶ KOVRIG 1937. 25-28.

⁷ KELLER 1971. 26-55.

⁸ VAN BUCHEM 1973.

⁹ PRÖTTEL 1988.

¹⁰ TÓTH 1994.137-162.

¹¹ SWIFT 2000.

¹² BEHRENS 1919. 12-13.

¹³ KOVRIG 1937. 25-26.

¹⁴ VAN BUCHEM 1966.

¹⁵ A kengyel, a kereszttag, a tűtartólemez és a hagymafejek hossza, szélessége, alakja és díszítettsége alapján hat típust és több variánst különített el. Vö. KELLER 1971. 26-55.

¹⁶ A kronológiai támpontokat az 1-4. típus esetében a fibulákat kísérő érmek adták. Az 5. típus keltezése olyan példányokon nyugszik, melyeket kísérték övgarnitúrához tartozó elemek, tehát a fibulák és az övtartozékok mennyiségi és kombinációs statisztikai vizsgálata alapján állapította meg a típushoz kapcsolható időintervallumot. A 6. típus keltezése - sírleletek híján-kincsleleteken, szórványleleteken és képi ábrázolásokon alapszik. Ld.: KELLER 1971. 32-52.

¹⁷ KELLER 1971. 32.

szórvány- és a kincsleleteket mellőzve kizárólag a római provinciákból származó hagymafejes fibulákat vette figyelembe a tipologizálás során, valamint felhívta a figyelmet az éremmel való keltezés veszélyeire is. A szerző a Keller által készített tipológiai sorozaton alapuló munkájában – mely már nem kizárólag a zárt sírleleteket vette figyelembe – esetenként módosításokat és kiegészítéseket eszközölt mind a típusjegyek, mind a datálás esetében.¹⁸ 1994-ben Tóth Endre a tihanyi sír feldolgozása kapcsán elkészítette a lemezes technikával készült hagymafejes fibulák részletesebb tipológiáját, így az egyes darabok pontosabb besorolása is lehetségessé vált.¹⁹ A legutóbbi tipokronológiai elemzés E. Swift nevéhez fűződik, aki a Római Birodalom nyugati provinciáiban előforduló hagymafejes fibulákat vizsgálta.²⁰ A nagyobb összefoglaló munkákon, monográfiákon kívül természetesen jelentős számú tanulmány,²¹ anyagközlés²² is napvilágot látott az évtizedek során. A jelen dolgozat egyik súlypontját alkotó Krisztus-monogrammal díszített hagymafejes fibulák részleges gyűjtése Ivana Popović jóvoltából már megtörtént,²³ Barbara Deppert-Lippitz pedig több tanulmányban is vizsgálta a kereszt-ábrázolással ellátott darabok társadalomtörténeti aspektusát.²⁴

2.2. A tárgytypus általános jellemzői

Az ún. hagymafejes fibulák a csuklópántos/csuklótagos fibulák egyik csoportját alkotják.²⁵ Négy fő részből – a kereszttagból, a kengyelből, a tűtartólemezről és a hozzá tartozó tűtartóból, valamint a tűből – állnak. A kereszttag közepéhez kapcsolódik a mozgatható tű, mellyel a fibulát az öltözékhez erősítették. Ez azt jelenti, hogy bár a kereszttag a korábbi típusok rugóját borító toknak felel meg, mégsem rugós tűszerkezettel vannak ellátva, hanem a kereszttag belsejében lévő bronz drótot átvezették a tű fején található lyukon, így rögzítve azt.²⁶ A fibulatypus nevét a kereszttag két végén és a kengyel indulásánál kialakított

¹⁸ PRÖTTEL 1988. A dolgozat szempontjából azon megállapítása a legfontosabb, hogy a Keller 3/ 4-es típusú és a Keller 5-ös típusú fibulák egy ideig egyszerre voltak használatban, így az 5. típus kronológia beosztása 370-400 helyett, 350-415 közötti időszakra módosult.

¹⁹ TÓTH 1994.142-162.

²⁰ SWIFT 2000. 13-81., ld. még SWIFT 2009. 159-169.

²¹ A teljesség igénye nélkül: a készítéstechnikához ld. DRESCHER 1959. 170-179., DANDRIDGE 2000.71-86.; az egyes típusokhoz: NOLL 1974. 221-244., BUORA 1997. 247-260., JOHANSEN 1994. 223-242.

²² ETTLINGER 1973. 139-141., JOBST 1975.91-106., KOŠČEVIĆ 1980.34-36., HATTAT 2000. 227-230., BAYLEY-BUTCHER 2004. 106-121., SCHIERL 2008. 62-73.

²³ POPOVIĆ 2007. 101-112.

²⁴ DEPPERT-LIPPITZ 2000. 39-70., DEPPERT-LIPPITZ 2007.28-43.

²⁵ KELLER 1971.27-28.; Vö. kialakulásukhoz DEPPERT-LIPPITZ 2007. 30-31.

²⁶ TÓTH 1985.32.

gombokról kapta.²⁷ E fibulák a III. és a V. század között²⁸ a férfiviselet jellegzetes tartozékai voltak, erre utal az is, hogy rendszerint férfisírokból kerülnek elő.²⁹ Használatuk nemcsak a Római Birodalom egész területén,³⁰ hanem a határokon kívül, germán területeken is gyakori volt.³¹ Mindig a jobb vállon, tűtartólemezzel felfelé viselték, ahogy erre a sírokon belüli elhelyezkedésükből³² és a diptychonok-, fondo d'oro üvegek-, mozaikok figurális ábrázolásaiból következtethetünk.³³ Anyaguk lehetett arany, ezüst, aranyozott bronzlemez, de leginkább bronzból készültek. Az idők folyamán bekövetkező változások nem kizárólag a formai megjelenést és a díszítőmotívumokat³⁴ érintették, hanem a készítéstechnika is módosult. Míg a korai típusok öntési eljárással készültek, addig a kései példányokat már lemezből hajtogatták. Utóbbi lényegesen bonyolultabb technikai eljárást és tudást igényelt, hiszen egyetlen fibulát 16-20 darabból szereltek össze.³⁵ A kései, lemezes technikával készült hagymafejes fibulák közé tartoznak a dolgozatban tárgyalt típusok is.

2.3. Kései, lemezes típusok

Úgy tűnik, hogy a IV. század második felében változás következett be azt illetően, hogy kik viselhettek hagymafejes fibulákat. Míg korábban a katonai viselet alkotóelemeként, a hadseregben betöltött funkciótól függetlenül minden katona viselhette,³⁶ addig a későbbi – 5-6-7.³⁷ – típusok használata esetében már valamiféle korlátozás tapasztalható,³⁸ melynek oka talán abban rejlik, hogy a közigazgatásban tevékenykedő hivatalnokok is átvették használatát,

²⁷ KELLER 1971.27.

²⁸ Az egyes típusok részletesebb kronológiai besorolását ld. KELLER 1971. 32.; PRÖTTEL 1988. 347-371.; SWIFT 2000. 13-89. A tárgytypus ikonográfiai elemzése után, VI. századi továbbélése mellett érvel ZABEHLICKY 1979.1099-1111.

²⁹ KELLER 1971.27-28. Kivételes esetekben női sírokból is feltűnnek. Vö. JOBST 1975.94.

³⁰ Vö. SWIFT 2000. Fig.12-14.

³¹ Vö. STEUER 2007. 621. Abb.115.

³² Vö. LÁNYI 1972. 80-81., SCHMIDT 2000.400.

³³ Az ábrázolások részletes katalógusát ld. THEUNE-GROSSKOPF 1995.187-197., vagy újabban STEUER 2007. 613-616.

³⁴ A díszítésként alkalmazott motívumok nagy variabilitást mutatnak, találkozhatunk lineáris és geometrikus mintával, pontkörökkel, pontszemekkel, futókutyával, kalászmintával, rovátkolással, rozettával, volutával. Vö. KELLER 1971. Abb.11.; PRÖTTEL 1988. 350-368. Abb.1-8.; SWIFT 2000. 50. Fig. 48. és 71. Fig.80.

³⁵ TÓTH 1994.138.

³⁶ THEUNE-GROSSKOPF 1995.84.

³⁷ A típusmegjelölések a továbbiakban minden esetben Pröttel tipológiai sorozatára értendők.

³⁸ SWIFT 2009.159.

így már rangjelző funkciót tölthetett be.³⁹ A funkción kívül a fibulák formai megjelenése is lényeges változásokon ment keresztül. A Kr.u. 350-415⁴⁰ közé keltezhető, 5. típusba tartozó darabok azon túl, hogy gazdagon díszítették őket niellóval,⁴¹ már aranyozott bronzlemezről készültek. A Kr.u. 390 és 415⁴² közé datálható, áttört volutás 6. típus példányai között gyakori az aranyból készült fibula, míg a Kr.u. 460-500 közötti intervallumban használatban lévő 7. típus már kizárólag aranyból készült. Utóbbi két típus jellegzetességei közé tartozik, hogy csavarmenetes szerkezettel rendelkeztek, ami azt jelenti, hogy az egyik oldalsó hagymafej tengelye látta el a tű rögzítésének funkcióját.⁴³ A felsorolt típusok egyes példányain (Kat.1-26.) bukkan fel esetenként Krisztus-monogram,⁴⁴ sztaurogram, alpha és ómega és különböző keresztábrázolások.

3. Ókeresztény szimbólumokkal díszített hagymafejes fibulák – Leletkörülmények

A Róma Birodalom területéről 27 darab (**Kat. 1-26.**) olyan hagymafejes fibulát ismerünk, melyeken feltűnnek az ókeresztény művészet formakincsébe tartozó szimbólumok. A vizsgálat tárgyát képező 5-6. típusú fibulákon 17 alkalommal Krisztus-monogramot, 3 esetben pedig sztaurogrammot ábrázoltak, esetenként alpha és ómega betűkkel kombinálva.⁴⁵ A fennmaradó 6 példányt - melyek már a 7. típusba sorolandók – különböző

³⁹ THEUNE-GROSSKOPF 1995. 87. Ezt alátámaszthatják a IV.század második felére keltezhető ikonográfiai ábrázolások is, melyeknek katalógusát ld. KRAUSE 1995. 142-161. A megváltozott funkcióra utalhat továbbá azon tény is, hogy az 5. típustól kezdődően a tárgycsoport lényegesen kisebb számban képviselteti magát, mint a korábbi formai változatok esetében. Ehhez ld. SWIFT 2000. Fig.16.

⁴⁰ PRÖTTEL 1988. 367-368.

⁴¹ Annak ellenére, hogy a nielló az 5. típus egyik ismertetőjegye, Swift elemzései kimutatták, hogy főként északi területeken jelen volt egy olyan altípus is (SWIFT 5ii), melynek kengyelét és tűtartólemezét egyáltalán nem díszítették vele. Vö. SWIFT 2000. 63.

⁴² PRÖTTEL 1988. 370.

⁴³ A csavarmenet fejlődéséhez ld. KRAUSE 1995. 23-55, a fibulákhoz különösen 38-40.

⁴⁴ Itt kell megjegyeznünk, hogy az 5. típus esetében a Krisztus-monogram gyakran portréábrázolásokkal társul. A portrémedaillonnal ellátott hagymafejes fibulák katalógusát ld. KAUFMANN-HEINIMANN 2003. 307-322. és MIGOTTI 2008. 28-38., ezek kibővíthetők még egy további aquincumi példánnyal, vö. PÓCZY-ZSIDI 2000. Kat. Nr. 9., Abb.56. A késő antik művészetben oly gyakori ábrázolások száma a fibulákon 1-10 között mozog. A kutatás korai szakaszában felvetődött egy olyan értelmezés, miszerint ezek a portrék a Constantinus-dinasztia tagjait ábrázolnák (Vö. LAUR-BELART 1959.69-70.; IVANOV 1972. 9-29.; JOVANOVIĆ 1975.235-245.) Bár azóta hitelt érdemlően bizonyították, hogy a „Kaiserprinzen” azonosítás nem állja meg a helyét (Vö. SÜSSENBACH 1983.24-25.; GARBSCH-OVERBECK 1989.77.; DUMANOV 2007.173-174.), a portrék értelmezését illetően azóta sem egységes a kutatás. A különböző álláspontokhoz (individuális portré, boldogság allegóriái, Valentinianus-dinasztia tagjai stb.) ld. MALTE-JOHANSEN 1994. 236-239.; TÓTH 1997. 369-372.; KAUFMANN-HEINIMANN 2003.161.164. és MIGOTTI 2008.41-83.

⁴⁵ Vö. 1. tábla

keresztábrázolásokkal díszítették, olykor galambbal együttesen. A fejezetben a felsorolt szimbólumok és ikonográfiai programok elemzésére kerül sor.

3.1. 5. típus

A katalógusban szereplő 5. típusú fibulák leletkörülményeiről nem minden esetben van adatunk. Azt megállapíthatjuk, hogy nagy valószínűséggel egyetlen darab sem származik kincsleletből. A győri példányt 1953-ban ismeretlen lelőhelyüként leltározták be, csak évtizedekkel később derült fény a sztaurogram ábrázolásra is. Szőnyi Eszter felvetette, hogy a korábban feltárt késő római temető lehetett a lelőhelye.⁴⁶ A sirmiumi darab töredékét 2005-ben a császári palota területén, az előző évi ásatás törmelékanyagában találták- sajnos emiatt, az előkerülésének kontextusa sem rekonstruálható. Rekonstrukciója a bonni és a Metropolitan Museumban őrzött példány alapján történt meg.⁴⁷ A mursai fibula 1934-ben építési munkálatok során került napvilágra a város észak-nyugati területén.⁴⁸ Az aquae-i,⁴⁹ a neviodunumi⁵⁰ és a somlóvásárhelyi⁵¹ darabok szórványleletként kerültek elő, pontos lelőhelyük ismeretlen. A tihanyi példány lelőhelye a félsziget Sajkód részén fekszik, ahol az évtizedek során előkerülő településjelenségek és késő római soros temetkezések alapján az ásató egy villa, vagy egy vicus-település jelenlétére valamint egy legalább 80-100 síros temetőre következtet.⁵² A sírból a fibulával együtt előkerült egy szürke, egyfülű agyagbögre, egy sötétszürke, majdnem fekete tányér és Iulianus császár sirmiumi verete.⁵³ A ságvári későrómai temető 7.⁵⁴ és 20. sírjából ismerünk Krisztus-monogrammal ellátott hagymafejes fibulákat. A 7. számú téglasírban a férfi csontváz jobb combja alól került elő. A további leletek: 2 üvegedény töredéke, melyből az egyik feltételezhetően egy - Barkóczi 120. típusába sorolható- fonalrátéttel díszített gömbös hasú palack, míg a másik talán egy metszett díszű

⁴⁶ SZŐNYI 2002. 44.

⁴⁷ POPOVIĆ 2007. 101.

⁴⁸ MIGOTTI 1997. 55.

⁴⁹ POPOVIĆ 2007. 106-107.

⁵⁰ PETRU-PETRU 1978.96.

⁵¹ TÓTH 1997. 369.

⁵² TÓTH 1994. 128-129.

⁵³ TÓTH 1994. 131.

⁵⁴ A 7. számú sír fibuláját Burger Alice tévesen a 42. számú női temetkezés mellékletei közé sorolta (BURGER 1966. 103. Fig. 97. 42/3.) ezzel szemben Schmidt helyesen a 7. számú férfisír mellékletei között tartja számon (Vö. SCHMIDT 2000. 359., 399.)

edényhez tartozhatott.⁵⁵ A sírban a medence tájékán találtak továbbá egy ezüst övcsatot, mely azonban sajnos elveszett,⁵⁶ és sem leírás, sem ábrázolás nem maradt fent róla.⁵⁷ A 20. számú téglasírban - mely szintén férfitemetkezés volt – a csontváz bal vállán, tehát nem az egykori viseleti helyzetnek megfelelően, hanem éppen az ellentétes oldalon került elő egy Pröttel 5. típusú hagymafejes fibula.⁵⁸ A temetkezés további mellékletei közé tartozik egy ezüstből készült csat, ovális verettel és egy szintén ezüst, amfora formájú szíjvég.⁵⁹ A Bátaszék-Kövesd pusztai példány egy DK-ÉNy tájolású, földbeásott férfisírból került napvilágra, viseletnek megfelelően a jobb vállon.⁶⁰ A sír további mellékletei közé egy gyűrű is tartozott, melyről a leírásokból csak annyi derül ki, hogy bronzból készült huzalgűrűről van szó.⁶¹ Pannonia provincia határain túl előkerült példányok közül a a marteville-i, a romulianai, az aquaei, a bonni és a baseli darabok kerültek elő sírleletből. A bonni Krisztus-monogrammal díszített hagymafejes fibula egy szarkofágos férfisírból került napvilágra. További melléklet egy metszett üvegcsésze volt, melyre utólagosan Krisztus-monogramot karcoltak.⁶² A baseli késő római temető 379. sírjából Krisztus-monogrammal díszített aranyozott, hagymafejes fibula került elő. Az elhunytat egyszerű földsírban, feltehetőleg koporsóban temették el. A fibulán kívül egyetlen mellékletet találtak, egy a IV. század végére keltezhető, gazdagon díszített övgarnitúrát (*cingulum militiae*).⁶³ Ugyancsak egy katonai övgarnitúrát, továbbá egy vaskést helyeztek mellékletként a romulianai fibula mellé.⁶⁴ A marteville-i példány egy férfitemetkezésből került napvilágra, további mellékletek közé egy vaskés, egy bronz övcsat, veseformájú kengyellel és 104 darab caligaszeg tartozott.⁶⁵

3.2. 6. típus

A katalógusba felvett fibulák közül egyetlen példány sorolható Pröttel 6. típusába. A kincsleletet Ténés (Cartennae) körzetében, egy magánfürdő területén tárták fel. A 19 tárgyból álló leletegyüttesben arany övveretek, karperecek és amulettek mellett előkerült három, ugyancsak aranyból készült fibula,⁶⁶ melyek közül az egyik tűtartójának zárólemezt

⁵⁵ SCHMIDT 2000. 359.

⁵⁶ BURGER 1966. 100.

⁵⁷ Vö. SCHMIDT 2000.397. (Anm. 1019.)

⁵⁸ BURGER 1966. Fig. 10.

⁵⁹ SCHMIDT 2000. Tab.14; BURGER 1966. 102., 202. Fig. 95/20

⁶⁰ PÉTERFI 1993. 96.

⁶¹ PÉTERFI 1993.88.

⁶² RISTOW 2007. 333. Kat. 71-72.

⁶³ LAUR-BELART 1959. 57-71.

⁶⁴ PETKOVIĆ 2010.118.

⁶⁵ LOIZELL-COQUELLE 1977. 180-181.

⁶⁶ Ld. HEURGON 1958.

Krisztus-monogrammal díszítették.⁶⁷ A kincslelet két további tárgyán is ábrázoltak keresztény szimbólumokat, míg az egyik medálon keresztet alakítottak ki, addig egy ampullát krisztogrammal láttak el.⁶⁸ Az publikáló a kincslelet elrejtését az V. század első felére, pontosabban a Kr.u. 429-es évre keltezte,⁶⁹ arra az időpontra, amikor a Geiserich vezette vandálok a Bonifatius nevű comes Africae hívására elhagyták Hispaniát, átkeltek Észak-Afrikába, majd végigfosztogatták a városokat.⁷⁰ A javasolt keltezést a fibulákon kívül az V. század első negyedére datálható,⁷¹ bizánci jegyeket felmutató arany övveretek is alátámaszthatják.

3.3. 7. típus

A 7. típusba sorolható fibulák közül két példány (**Kat.24. és Kat.27.**) ismeretlen lelőhelyű, egy pedig szórványleltként került elő a Palatinuson (**Kat.23.**). Utóbbi esetében nem lehet eldönteni, hogy a szóban forgó tárgyat tudatosan rejtették-e el, vagy csak véletlenül veszítette el valaki.⁷² A további 3 példány közül az apahidai (**Kat.26.**) és a Tournai-i (**Kat.22.**) temetkezésből, a reggio emiliai (**Kat.25.**) pedig kincsleletből származik.

A Reggio Emilia közelében talált, főként női és férfi ékszerekből, viseleti tárgyakkal álló kincslelet egy lakóépület helyiségében ásott 5 méter mély üregből került elő.⁷³ A leletegyüttes⁷⁴ összesen három fibulát tartalmazott, ebből az egyik egy arany, *opus interrasile* technikával készült, kereszttel díszített hagymafejes fibula, míg a másik kettő egy párt alkot, és a gót női viselet jellegzetes eleme.⁷⁵ A fibulákon kívül a gödör 60 darab, főként Konstantinápolyban kibocsátott solidust⁷⁶ és egy arany jegygyűrűt is rejtett, melyen a germán eredetű „Ettila” és „Stafara” nevek olvashatók.⁷⁷ A lelet elrejtésére legkésőbb Kr.u. 493-ban kerülhetett sor, feltételezhetően egy romanizált germán katonához és feleségéhez tartozhatott.⁷⁸

⁶⁷ KRAUSE 1995.159.Fig.121.

⁶⁸ HEURGON 1958.57-58.

⁶⁹ HEURGON 1958. 77.

⁷⁰ CASTRITIUS 2006.185.

⁷¹ FISCHER 2012.134.

⁷² DEPPERT-LIPPTZ 2000.60.

⁷³ BALDINI LIPPOLIS-PINAR GIL 2010.113.

⁷⁴ A kincslelet részletes közlését, elemzését ld. DEGANI 1959.

⁷⁵ BIERBRAUER 1994.202.

⁷⁶ BALDINI LIPPOLIS-PINAR GIL 2010.113.

⁷⁷ BIERBRAUER 1994.205.

⁷⁸ DEPPERT-LIPPTZ 2010.60.

A tournai-i sír esetében szerencsés helyzetben vagyunk, hiszen egy feliratos gyűrűnek („CHILDERICI REGIS”)⁷⁹ köszönhetően pontosan tudjuk, hogy a Kr.u. 482-ben eltemetett Childerich frank király testét rejtette a sír. A király mellékletekben gazdag sírjából előkerült 3 arany hagymafejes fibula is, melyek közül az egyik tűtartólemezt görög keresztel díszítették.⁸⁰

Childerich fibulájával nagy hasonlóságot mutat az apahidai I. számú fejedelmi temetkezés leletei közé tartozó arany, latin keresztel díszített 7. típusú hagymafejes fibula. Az V. század második felére keltezhető⁸¹ sírban három bizánci kapcsolatokra utaló, keresztel díszített gyűrű is volt.⁸²

4.1. Krisztus-monogram

A Krisztus-monogramnak különböző ábrázolásai ismertek, feltűnik sírköveken, falfestményeken, érmeiken, fegyvereken és mindennapi használati tárgyakon egyaránt, formai megjelenése igencsak változatos. A régészettudományban több tipológiai felosztása is született. A legújabbak közé tartozik Branka Migotti csoportosítása, aki az észak-horvátországi leletanyag alapján a Krisztus-monogram és a kereszt 14 csoportját különítette el.⁸³ A tárgyalt fibulák esetében is tapasztalható a szimbólum ábrázolásának formai változatossága. A baseli (**Kat.3.**), a romulianai (**Kat.4.**), a dunaújvárosi (**Kat.10.**), a neviodunumi (**Kat.11.**), a naissusi (**Kat.12.**) a mursai (**Kat. 13.**) és három további, ismeretlen lelőhelyről (**Kat.16. és Kat. 18-19.**) származó példány esetében egyszerűen csak a „chi” és a „rho” ligatúrája látható, míg a bítaszéki (**Kat.1.**), a bonni (**Kat.2.**), a marteville-i (**Kat.5.**), a prahovoi (**Kat.6.**), somlóvásárhelyi⁸⁴ (**Kat.15.**), a tihanyi (**Kat.9.**) és a ságvári 20.számú sír (**Kat.8.**) darabjain a Krisztus-monogramot stilizált koszorú veszi körbe.

A Krisztus görög nevének kezdőbetűiből álló szimbólum magára Jézusra utal.⁸⁵ Az ókeresztény művészetben a feltámadt Krisztust gyakran pusztán isteni attribútumaival, vagy

⁷⁹ BÖHNER 1981. 452. A sír leletanyagát ld. 441-460.

⁸⁰ BÖHNER 1981. Taf.31.

⁸¹ DEPERT-LIPPITZ 2007.41.

A sírlelet mellékleteit ld. FINÁLY 1889.; KISS 1987.

⁸² HOREDIT 1972. 212.

⁸³ MIGOTTI 1997. 99.

⁸⁴ A somlóvásárhelyi fibulán látható ábrázolás interpretációja nem egységes a kutatásban, míg Gáspár Dorottya Krisztus-monogramként írja le (GÁSPÁR 2002.99.), addig A. Kaufmann-Heinimann véleménye szerint csak sugaras motívumról van szó. (KAUFMANN-HEINIMANN 2003, Kat. F18.)

⁸⁵ SAUER 1958. 1177.

rá utaló jelek segítségével is ábrázolták.⁸⁶ A Krisztus-monogram megjelenése⁸⁷ a IV. század első negyedére, I. Constantinus uralkodásának kezdetére tehető.⁸⁸ Mint ismeretes, amikor Constantinus Kr.u. 312. október 28-án, Rómába való bevonulása előtt, a Milvius-hídnál legyőzte ellenfelét, Maxentius ellencsászárt, győzelmét pedig a keresztény Isten közbenjárásának tulajdonította. A császár álmáról⁸⁹ két kortárs keresztény történétíró, *Lactantius*⁹⁰ és *Caesareai Eusebius*⁹¹ is tudósít minket. *Lactantius* a következőképpen fogalmaz: „Constantinus figyelmeztetést kapott álmában, hogy Isten égi jelét véssesse föl katonái pajzsára, és úgy kezdje meg az ütközetet. Teljesítette a parancsot, és Krisztus jelét a pajzsokra íratta... E jellel felvértezve fogott fegyvert serege.”⁹² Bár Isten égi jele a Krisztus-monogramra utalhat, azonban ahogy Hartwin Brandt rámutatott, aligha hihetjük azt, hogy a császár még a csatát megelőző éjszaka Krisztus-monogrammal látta volna el a pajzsokat, sokkal inkább arról lehet szó, hogy a szóban forgó pajzsokat már korábban is díszítette egy, a napkultuszhoz kapcsolódó, sugarakkal körülvett fényjel, így kézenfekvő, hogy azt értelmezték át.⁹³ A krisztogram, mint a császári propaganda eszköze először Kr.u. 315-ben egy három példányban fennmaradt medaillon-sorozat veretein tűnik fel, ahol az ábrázolás Constantinus sisakját díszíti,⁹⁴ majd a 320-as évektől kezdve alkalmazása széles körben elterjedt, végül állandósult keresztény⁹⁵ és egyben állami jelképpé vált. Utóbbi egyben azt is jelenti, hogy nem csupán az államhoz, hanem az uralkodó személyéhez is szervesen kapcsolódott, amiből - ahogy Tóth Endre⁹⁶ több alkalommal is rámutatott – magától értetődően következik, hogy alapvetően a keresztény császár iránti hűséget volt hivatott kifejezni.

A koszorúban ábrázolt Krisztus-monogram a IV. század második felétől Krisztus passiójának szimbóluma,⁹⁷ aki mintegy szenvedése jutalmául kapta meg az Atyától a dicsőség és a

⁸⁶ HUDÁK-NAGY 2009.41.

⁸⁷ A jelkép pogány eredetéről, a pogányok számára is jelentést hordozó szimbólum értékéről ld. GÁSPÁR 1993. 207-212

⁸⁸ HEID 2006.1123.

⁸⁹ A látomások részletes elemzését ld. WEBER 1998. 274-294. Constantinusnak nem ez volt az első látomása, 310-ben még a pogány Apollo segítségével készült csatára, ehhez ld. még BROWN 1993.77.

⁹⁰ *Lactantius De mort.pers.* 44. (Ford. Adamik Tamás)

⁹¹ *Eusebius HE IX.* 8-9.

⁹² *Lactantius: De mort. pers.* 44.

⁹³ BRANDT 2007.66-70. Ez nem azt jelenti, hogy Sol Invictus tisztelete teljesen eltűnt, uralkodásának kései időszakában Constantinopolisban felállított szobra a császárt még mindig Solként, sugárkoszorúval a fején ábrázolja. Vö. WALLRAF 2001.133.

⁹⁴ BRANDT 2007. 226. anm.22.; GÁBOR 2008.291.; Másként vélekedett Alföldi András, aki a Krisztus-monogram érmeken való ábrázolását egy 312/313-as verethez kapcsolta, melyen Constantinust hadvezérként, Maximinust Solként, Liciniust pedig Iuppiterként jelenítették meg. Vö. ALFÖLDI 1943.32-33.

⁹⁵ Ld. HEID 2006. 1123-1126.

⁹⁶ TÓTH 1997.365.; TÓTH.2008. 55. anm.52.

⁹⁷ HUDÁK-NAGY 2009. 42. anm.109.

tisztelet koszorúját.⁹⁸ A Jelenések könyvében János Krisztust számos alkalommal, koszorúval vagy koronával a fején említi.⁹⁹ Mindazonáltal a koszorúval övezett Krisztus-monogram interpretációja sem egyértelmű, hiszen a koszorú mint győzelmi jelkép már jóval a kereszténység megjelenése és térhódítása előtt népszerű volt,¹⁰⁰ Constantinus uralkodása alatt és után pedig a Krisztus-monogrammal együtt a győztes császárra is utalhat.¹⁰¹

4.2. Sztaurogram

A vizsgált fibulák esetében 3 lelőhelyről, Somlóvásárhelyről (**Kat.15.**), Sirmiumból (**Kat.14.**) és a ságvári 7. számú sírból (**Kat.7.**) került elő sztaurogrammal díszített 5. típusú hagymafejes fibula. A sztaurogram, mint a kereszt és a rhó kombinációja, a Krisztus-monogram egy formai változatát képviseli. Felmerül a kérdés, hogy miért volt szükség egy új szimbólum megalkotására? Tóth Endre a kérdést azzal magyarázza, hogy mivel a Krisztus-monogram a IV. században nem kizárólag keresztény tartalommal bírt, így szükségessé vált egy olyan jelkép megalkotása, mely pusztán a keresztényekre utal.¹⁰² Ennek ellentmondhat, hogy újabb kutatások szerint a sztaurogram már II. századi kézíratos szövegekben is felbukkan, mégpedig olyan formában, hogy a stauros és a staurothanai főnév és ige helyett a tau és a rhó ligatúráját alkalmazták.¹⁰³

Mindazonáltal mégis fontos különbséget tenni a Krisztus-monogram és a sztaurogram között, ugyanis utóbbi kelezése a tárgyi emléken későbbi időpontra keltezhető.¹⁰⁴ Először a IV. század közepe után, Valens és Valentinianus Kr.u. 364-367 között Antiochiában vert solidusának hátlapján jelenik meg, majd a birodalom nyugati felében a 370-es években terjed el sírköveken és faragványokon.¹⁰⁵ Az ókeresztény falfestészetben a IV. század végére keltezhető SS. Pietro e Marcellino katakomba 3. cubiculumának freskóján, Jézus Krisztus feje fölött tűnik fel.¹⁰⁶ A későbbi megjelenést támasztja alá a pannoniai leletanyag is, sztaurogrammal díszítették a IV. század végére datálható székesfehérvári korlátpillért vagy az V. század elejére keltezhető dombóvári övcsatot is.¹⁰⁷

⁹⁸ ENGEMANN 2006. 1016.

⁹⁹ A vonatkozó újszövetségi helyeket ld. ENGEMANN 2006. 1017.

¹⁰⁰ A koszorú pogány kontextusban való előfordulását ld. VANYÓ 1988. 113-116.; ENGEMANN 2006-1016.

¹⁰¹ HEID 2006.1124.; a IV. századi profán koszorú-ábrázolásokhoz ld. még DELBRUECK 1933. 54-56.

¹⁰² TÓTH 2008.55.

¹⁰³ HURTADO 2006. 214-219.

¹⁰⁴ SAUER 1958.1177.

¹⁰⁵ TÓTH 2008. 55.

¹⁰⁶ BISCONTI 1998. 129-132. Abb. 144.

¹⁰⁷ Ld. TÓTH 2008.55-56., további pannoniai példákkal

4.3. Alpha és ómega

A katalógusban szereplő fibulákon három esetben ábrázolták a görög alphát és ómegát, két esetben sztaurogrammal, egy alkalommal pedig Krisztus-monogrammal együtt. A győri fibulán (**Kat.17.**) a chi szárai között egyik oldalon a alpha, másikon pedig az ómega betűk olvashatók. Az említett görög betűk megjelennek a bonni (**Kat.2.**) és a sirmiumi (**Kat.14.**) fibulákon is, sztaurogrammal kombinálva. Ha jobban szemügyre vesszük a ságvári 7. sír példányát, azt láthatjuk, hogy bár a sztaurogram melletti motívumok nagyon hasonlítanak a görög betűkre, mégis inkább csillagokként értelmezhetők.¹⁰⁸ Az alpha és ómega betűk, mint a kezdet és a vég, Jézus Krisztusra utalnak, a Jelenések könyvében János négyszer is említi őket.¹⁰⁹ A szimbólum keresztény kontextusban korán megjelenik, virágkorát azonban az ariánusok elleni harc és az azt követő győzelem alatt élte, ahol az Atya és a Fiú egylényegűségére utalt.¹¹⁰ A IV. század folyamán gyakran díszítettek vele épületeket, katakombák falfestményeit, szarkofágokat, sírköveket, használati- és viseleti tárgyakat egyaránt.¹¹¹ Érmeken először Magnentius 353-as veretein ábrázolták Krisztus-monogrammal együtt.¹¹² Az ságvári fibulán az alpha és ómega betűk helyett megjelenő csillagok, Krisztus mindenható hatalmát jelölhették.¹¹³

4.4. Keresztábrázolások

Az aranyból készült 7. típusú hagymafejes fibulákat vizsgálva 6 esetben találkozhatunk keresztábrázolással. A palatinus-i (Kat.23.), az apahidai (Kat. 26.) és két ismeretlen lelőhelyű példány esetében a tűtartólemezen latin keresztet ábrázoltak, míg a reggio emiliai (Kat.25.) és a tournai-i (Kat.22.) darabokon görög keresztet alakítottak ki. A kereszt a keresztény hit kifejezésének egyszerű formája, önmagában ábrázolva Jézus Krisztusra utal. A jelkép pogány környezetben is előfordul,¹¹⁴ majd II. század folyamán jelennek meg azok az ábrázolások, melyek már keresztény értelmezéssel is bírhatnak, innentől kezdve jelennek meg a különböző kereszt típusok a megfeszített Jézus ábrázolására, azonban kizárólagos keresztény értelmezést végül csak a IV. század végén nyer, míg végül felváltja a Krisztus-monogramot.¹¹⁵ A vizsgált

¹⁰⁸ Vö.10.tábla

¹⁰⁹ Jel 1,8; Jel 1,11; Jel 21,6; Jel 22,13

¹¹⁰ LOHMEYER 1950. 2.

¹¹¹ Részletesen ld. LOHMEYER 1950. 2-3.

¹¹² KELLNER 1968.57.

¹¹³ Ld. MIGOTTI 1997. 58-59.

¹¹⁴ Ld. HEID 2006.1099-1105.

¹¹⁵ HUDÁK-NAGY 2009.

fibulákon esetenként nem csak kereszt, hanem komplexebb ikonográfiai program is kibontakozik. A metropolitan-i fibulán látható latin keresztben egy koszorút ábrázoltak, mely ebben az esetben - ahogy korábban a koszorú kapcsán már említettük - Jézus Krisztus győzelmére utal. A keresztet két oldalról körülölelő virágokból aprólékosan kialakított voluta pedig azt hivatott kifejezni, hogy a kereszt a Paradicsomban áll.¹¹⁶

5. Értékelés

Ha vetünk egy pillantást az egyes típusokra vonatkozó keltezésre (ld. 2.3. fejezet), akkor azt láthatjuk, hogy a fent vizsgált szimbólumok a fibulák viseletének időszakában - ha még nem is kizárólagosan - de már keresztény tartalommal rendelkeztek. Ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy egykori viselőjük keresztény vallású volt, ugyanis ahhoz, hogy eldönthessük, a tárgy keresztény vagy profán értelmezéssel bír-e, közelebbről meg kell vizsgálnunk a lelet szűkebb kontextusát és a tárgytípus funkcióját. A vizsgált 5. típusú fibulák esetében azt tapasztalhatjuk, hogy a késő római korra jellemző hagyományos mellékletadási¹¹⁷ szokások jelennek meg.¹¹⁸ A ságvári temetőben nagyszámban jelenlévő 5. típusú hagymafejes fibulák lehetőséget adtak a keresztény szimbólummal ellátott és a keresztény jelkép nélküli példányok leletkontextusának összehasonlítására **(2. ábra)**. Az összevetés eredménye a fenti megállapításunkat erősíti meg. Ahogy már említettük a kései – Pröttel 5-6-7.- típusok rangjelző funkciót töltöttek be.¹¹⁹ Az 5. típus példányain megjelenő Krisztus-monogram azon túl, hogy magát Krisztust szimbolizálta, a császár iránti lojalitás kifejezőeszközeként is funkcionálhatott.¹²⁰ A 7. típusú fibulák nagyon alacsony számban képviseltetik magukat.¹²¹ Láthattuk, hogy a vizsgált példányok zömének vagy germán tulajdonosa volt, vagy pedig a Római Birodalom határain kívül eső területekről származnak.¹²² A rangjelző funkció erre a típusra ugyancsak igaz, s mivel ezeket a ruhakapcsoló tűket, olyan germán személyek viselték, akik valamilyen római tisztséget

¹¹⁶ DEPPERT-LIPPITZ 2000.65.

¹¹⁷ A keresztény tárgyakkal, hagyományos sírmellékletekkel ellátott sírokba temetett halottak kereszténységének kérdéséhez ld. HUDÁK-NAGY 2009. 10. 32-33. 36. 68-72.

¹¹⁸ Vö. 2. ábra

¹¹⁹ Vö. 2.3. fejezet

¹²⁰ Ld. 96.j.

¹²¹ Vö. TÓTH 2000. 259. és DEPPERT-LIPPITZ 2000.

¹²² Vö. Kat. 22-27.

viseltek vagy pedig római szövetségesek voltak, a fibulákon ábrázolt keresztény motívumokat csak a császár által közvetített keresztény ideológiának tudhatjuk be.

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a fibulákon megjelenő szimbólumok a vizsgált időszakban már valóban keresztény jelképeknek tekinthetők, ezáltal a fibulák a keresztény emlékek közé tartoznak, azonban ez nem jelenti egyben azt is, hogy viselőjük keresztény vallású volt.¹²³ Az egyén vagy az őt eltemető személyes vallásosságáról főként zárt, kizárólag a halott számára készült épített sír vagy sírkamra esetében beszélhetünk. Az itt vizsgált példányok közül esetleg a bonni példány esetében állíthatunk biztosabban, ahol a sírban található üvegedényre utólagosan, talán épp a sírba helyezés előtt, egy Krisztus-monogramot karcoltak, utalva ezzel keresztény vallására.¹²⁴

¹²³ HUDÁK-NAGY 2009.72.

¹²⁴ Vö. RISTOW 2007. Kat.72.

6. KATALÓGUS

1. Lelőhely: Bátaszék-Kövesdpuszt - későrómai temető, 108.számú férfisír

Típus: Pröttel/5.

Őrzőhelye: WMM

Leltári szám: 83.4.46

Irodalom: Péterfi 1993 68., 82. Taf. XV 108/1, XXIX 1-2; Tóth 1994 154, B4b típus 4.; Gáspár 2008 61, fig.7

2. Lelőhely: Bonn, Jakobstraße 1.

Típus: Pröttel/5.

Őrzőhelye: Bonn, RLM

Leltári szám: 72.0315,02

Irodalom: Kaufmann-Heinimann 2003, 155, (Anm.389); Popović 2007, Fig.3; Ristow 2007, Kat.72., Taf. 45 c,46 a,b

3. Lelőhely: Basel/Aeschenvorstadt temető (379.sír)

Típus: Pröttel/5.

Őrzőhelye: Basel, Historisches Museum

Leltári szám:1958.82

Irodalom: Laur-Belart 1959, 57.71. Abb. 40-42.; Keller 1971, 218. Nr.18.; Malte-Johansen 1994, 231.; Tóth 1994, 154. Nr.6.; Tóth 1997, 369. Abb.6b.; Schmidt 2000, 274.; Kaufmann-Heinimann 2003, Kat.F10.Abb. 162.,275.; Popović 2007, Fig.3.; Migotti 2008, Kat.D/2.

4. Lelőhely: Gamzigrad/Romuliana (6/06. sír)

Típus: Pröttel/5.

Őrzőhelye: Nemzeti Múzeum, Zaječar

Leltári szám: C 81 e/06.

Irodalom: Petković 2010, Cat.13., Fig.12; Popović 2007, Fig.3.

5. Lelőhely: Marteville temető (16. sír)

Típus: Pröttel/5.

Őrzőhelye: Vermand, Association archéologique du Vermandois

Leltári szám: 71/16/21

Irodalom: *Malte-Johansen 1994, 233.; Kaufmann-Heinimann 2003, Kat. F3. Abb.268.; Migotti 2008, Kat. D/3.*

6. Lelőhely: Prahovo-Aquae

Típus: Pröttel/5.

Őrzőhelye: n.a.

Leltári szám: n.a.

Irodalom: *Popović 2001. cat. 88.; Popović 2007. 105., Fig.4.*

7. Lelőhely: Ságvár, későrómai temető (7. sír)

Típus: Pröttel/5.

Őrzőhelye: MNM

Leltári szám: 10.1937.5.

Irodalom: *Kovrig 1937, 94.Taf. 33/1; Radnóti 1939, 158.; Laur-Belart 1959, 66/8; Burger 1966, fig.97, XCI. tábla 2.; Tóth 1994, 155-156*

8. Lelőhely: Ságvár, későrómai temető (20. sír)

Típus: Pröttel/5.

Őrzőhelye: MNM

Leltári szám: 10.1937.1

Irodalom: *Burger 1966, 102., 143., fig. 95. Taf. XC/4. ; Keller 1971, 50., Tóth 1994, 146-148.; Gáspár 2002, fig.278.; Popović 2007, 103-104.*

9. Lelőhely: Tihany-Sajkód, későrómai sír

Típus: Pröttel/5.

Őrzőhelye: MNM

Leltári szám: 66.14.3

Irodalom: Tóth 1994 128-163.fig.2,3,17.; Gáspár 2002, fig. 374. a.b.c;

10. Lelőhely: Dunaújváros-Öreghegy 1890.sír

Típus: Pröttel/5.

Őrzőhelye: Intercisa Múzeum

Leltári száma: leltározatlan

Irodalom: Buza-Keszi 2009. 20. Kat.88.

11. Lelőhely: Neviodunum, temető

Típus: Pröttel/5.

Őrzőhelye: Narodni Musej Slovenije

Leltári szám: R 89

Irodalom: Laur-Belart 1959,66. Abb.44,4; Keller 1971,218 Nr.27.; Petru-Petru 1978, 96 Nr.89 Tab.IV,3.;Malte-Johansen 1994, 235 Abb.7.;Tóth 1994,154 Nr.3 Abb.9; Tóth 1997, 371 Nr.8.; Kaufmann-Heinimann 2003, Kat.17.Abb.282.; Migotti 2008, 16. Fig.4., Kat.G/1.

12. Lelőhely: Niš/Naissus, erőd

Típus: Pröttel/5.

Őrzőhelye: n.a.

Leltári szám: n.a.

Irodalom: Jovanović 1978. 45, cat. 53, fig.128.; Popović 2007.107. Fig.3.

13. Lelőhely: Osijek/Eszék, szórványlelet

Típus: Pröttel/5.

Őrzőhelye: AMZ

Leltári szám: C-169/2005

Irodalom: Migotti 1997, 56. Va.1; Popović 2007, 103., fig.3; Kaufmann-Heinimann 2003, Kat.24. Abb.289.; Migotti 2008, Kat. A/1.

14. Lelőhely: Sremska Mitrovica/Sirmium, szórványlelet

Típus: Pröttel/5.

Őrzőhelye: Museum of Srem

Leltári szám: C-196/2005

Irodalom: Popović 2007, 101-112.

15. Lelőhely: Somlóvásárhely

Típus: Pröttel/5.

Őrzőhelye: MNM

Leltári szám: 30.1934.

Irodalom: Tóth 1994, 151 Abb. 15.; Tóth 1997, 369 Abb. 6c./7.; Gáspár 2002, Kaufmann-Heinimann 2003 Kat.18. Abb. 283.; Migotti 2008, Kat.E/6.

16. Lelőhely: London (?)

Típus: Pröttel/5.

Őrzőhelye: British Museum

Leltári szám: P&EE 55.8-4.27

Irodalom: Dalton 1901, 40, Kat. 256.; Kaufmann-Heinimann 2003, Kat.F40.; Popović 2007, Fig.3.; Migotti 2008, Kat.E/14.

17. Lelőhely: ismeretlen (Arrabona?)

Típus: Pröttel/5.

Őrzőhelye: XJM

Leltári szám: 53.237.186.

Irodalom: Szőnyi 2002,44., fig 2.

18. Lelőhely: ismeretlen

Típus: Pröttel/5.

Őrzőhelye: München, magángyűjtemény

Irodalom: Malte-Johansen 1994. 233.; Kaufmann-Heinimann 2003, Kat.F42. Abb.307

19. Lelőhely: ismeretlen

Típus: Pröttel/5.

Őrzőhelye: München, magángyűjtemény

Irodalom: Kaufmann-Heinimann 2003, Kat.F43. Abb.308.

20. Lelőhely: ismeretlen

Típus: Pröttel/5.

Őrzőhelye: München, magángyűjtemény

Irodalom: Kaufmann-Heinimann 2003, kat.F44. Abb. 309

21. Lelőhely: Ténés, Algéria (kincslelet)

Típus: Pröttel/6.

Őrzőhelye: Algír, Algéria

Leltári száma: n.a.

Irodalom: Heurgon 1958. 22-23., Krause 1995.159.; Deppert-Lippitz 2007.31.

22. Lelőhely: Tournai, Childerich-sír

Típus: Pröttel/7.

Őrzőhelye: Museum Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum, Innsbruck

Leltári száma: n.a.

Irodalom: Krause 1995, Kat.B 1.; Deppert-Lippitz 2000, 56.; Steuer 2007, 612.; Tóth 2000.256-259.

23. Lelőhely: Palatinus (Róma), szórványlelet

Típus: Pröttel/7.

Őrzőhelye: Museo dell' Alto Medioevo, Róma

Leltári szám: n.a.

Irodalom: Pröttel 1988, 368 Abb.8.; Tóth 1994, 161.; Krause 1995, 152. Kat.B 3.; Deppert-Lippitz 2000, 56.; Tóth 2000.256-259.

24. Lelőhely: Törökország (pontos lelőhelye ismeretlen)

Típus: Pröttel/7.

Őrzőhelye: Indiana University Art Museum, Bloomington, Indiana USA

Leltári száma: BYB 76.75.27.

Irodalom: Krause 1995. 156. Kat. B 7.; Deppert-Lippitz 2000.55. Fig.23.; Tóth 2000.256-259.

25. Lelőhely: Reggio Emilia (Észak-Olaszország), kincslelet

Típus: Pröttel/7.

Őrzőhelye: Museo Chierici di Paletnologia, Reggio Emilia

Leltári száma: n.a.

Irodalom: Tóth 1994. 161.; Krause 1995. 157. Kat. B 8.; Deppert-Lippitz 2000. 56.; Tóth 2000. 256-259.

26. Lelőhely: Apahida (Erdély, Románia), fejedelmi sír

Típus: Pröttel/7.

Őrzőhelye: Muzeul National de Istorie e Romaniei

Leltári száma: 54256

Irodalom: Tóth 199B4. 161.; Krause 1995.158 Kat. B 9.; Deppert-Lippitz 2000. 56.; Tóth 2000. 256-259.; Deppert-Lippitz 2007. 28-41.; Steuer 2007. 613.

27. Lelőhely: ismeretlen

Őrzőhelye: The Metropolitan Museum of Art

Leltári száma: 1995.97

Irodalom: Deppert-Lippitz 2000. 39-41.; Dandridge 2000. 71-86.; Tóth 2000.259.

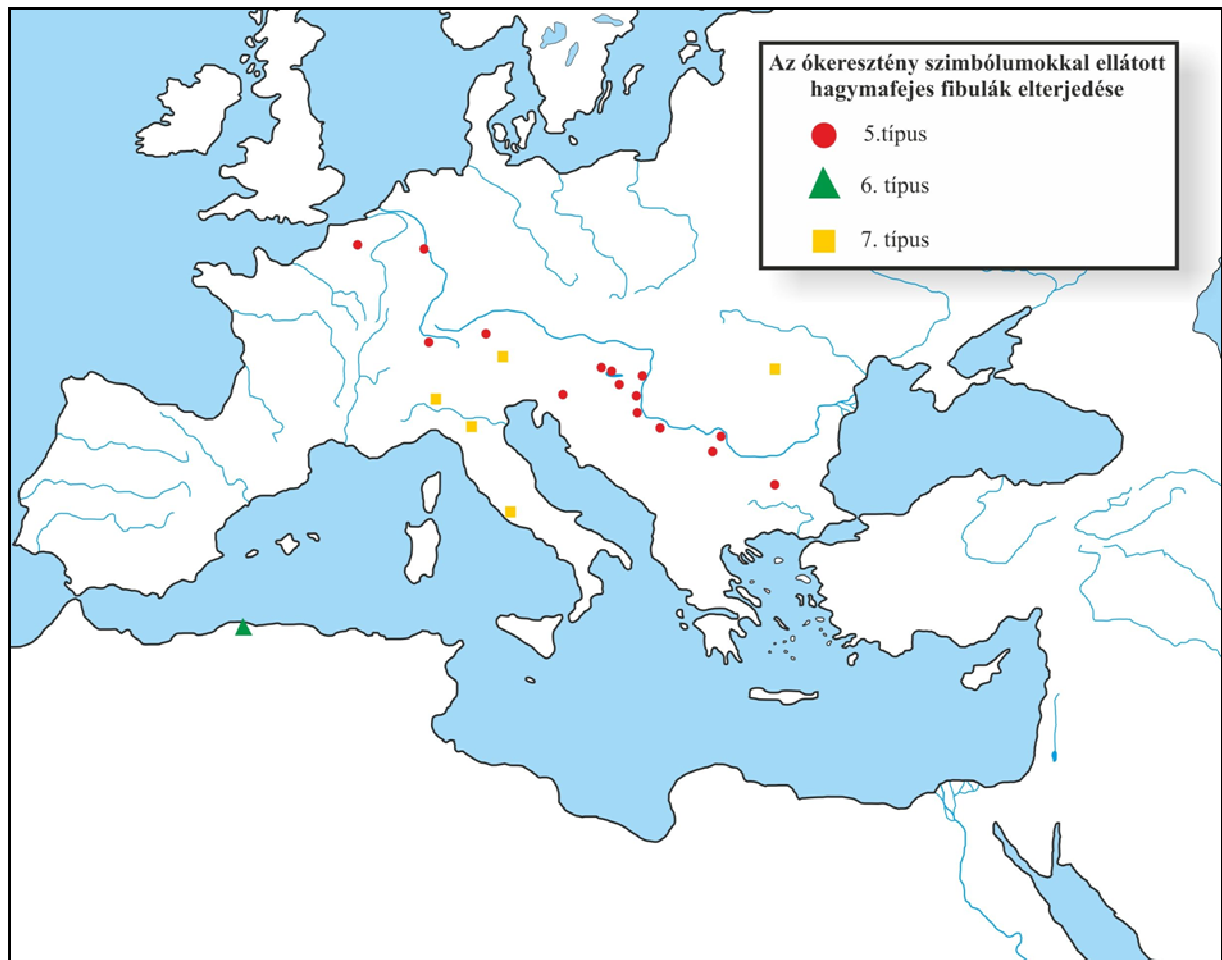
Táblák

1. tábla: A szimbólumok száma és megjelenése az 5-6. típusú fibulákon

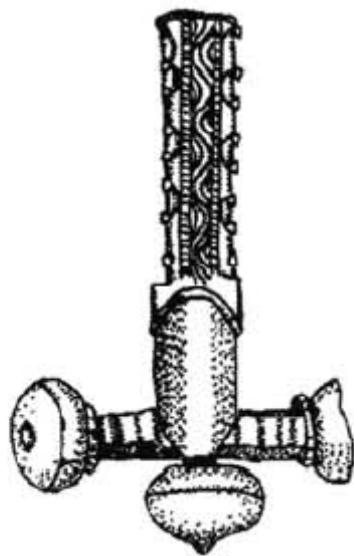
Sor- szám	Lelőhely	Kengyel			Tűtartólemez és tűtartózárólemez				
		Krisztus-monogram	Sztaurogram	Portré	Krisztus-monogram	Sztaurogram	Alpha és ómega	Portré	Volutapár
Kat.1.	Bátaszék- Kövesdpusztá				1				4
Kat.2.	Bonn				1		1		4
Kat.3.	Basel- Aeschenvorstadt	1		2				2	4
Kat.4.	Gamzigrad / Romuliana				1				
Kat.5.	Marteville			2	1			2	4
Kat.6.	Prahovo/Aquae				1		1		3
Kat.7.	Ságvár 7.					1			3
Kat.8.	Ságvár				2				4
Kat.9.	Tihany-Sajkód				1				3
Kat.10.	Dunaújváros- Öreghegy				1				3
Kat.11.	Neviodunum			4	1			4	3
Kat.12.	Niš/Naissus				1				n.a.
Kat.13.	Osijek/Mursa	2		1					4
Kat.14.	Sirmium					1	1		3
Kat.15.	Somlóvásárhely	1		3	1	1		2	4
Kat.16.	Ismeretlen (London?)			3	1			2	3
Kat.17.	Ismeretlen (Arrabona?)				1		1		3
Kat.18.	Ismeretlen	1			1			1	4
Kat.19.	Ismeretlen			5	1		1	1	3
Kat.20.	Ismeretlen	1		2				2	4
Kat.21.	Ténés					1			3

Sír száma	Tájolás	5. típusú hagymafejes fibula	Ezüst övcsat		Ezüst szíjvég		Egyéb melléklet	Záróérem	Irodalom
			Ovális	Téglalap alakú	Amphora formájú	Szív alakú			
7	ÉNy-DK	x	na.	na.	na.	na.	Üvegedények töredékei:1. Barkóczy 120. típus 2. Metszett díszű edény	-	<i>Schmidt 2000. 359.</i>
20	ÉNy-DK	x	x		x		-	-	<i>Burger 1966. 102.;</i> <i>Schmidt 2000. 361.</i>
97	Ny-K	x		x			Vas ár	-	<i>Burger 1966.108.;</i> <i>Schmidt 2000.367.</i>
114	Ny-K	x					-	-	<i>Burger 1966.110.;</i> <i>Schmidt 2000.368.</i>
198	ÉNy-DK	x	x				Üvegtöredékek	-	<i>Burger 1966.119.;</i> <i>Schmidt 2000.374.</i>
212	Ny-K	x	x				Vaskés	Iulianus (355/61)	<i>Schmidt 2000.375.</i>
249	ÉNy-DK	x		x		x	1.Vaskés 2. Bőr erszény maradványai	II. Constantius (350/55)	<i>Schmidt 2000.378.</i>
253	Ny-K	x		x			Üvegtöredékek	Valens (375/78)	<i>Schmidt 2000. 378.</i>
257	ÉNy-DK	x	x		x		Üvegpohár: Barkóczy 47. típus	-	<i>Schmidt 2000. 379.</i>
310	Ny-K	x					Üvegtöredékek	-	<i>Burger 1966. 131.;</i> <i>Schmidt 2000. 383.</i>

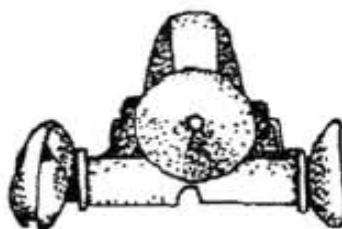
2. tábla: A ságvári temető 5. típusú hagymafejes fibulát tartalmazó sírjainak mellékletei

**3. Ismert lelőhelyről származó, ókeresztény szimbólummal díszített
hagymafejes fibulák elterjedése a Római Birodalomban**

1.

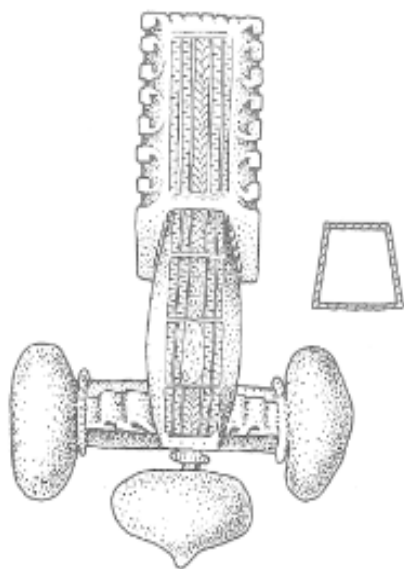
2.

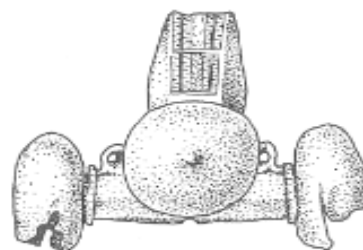
3.

4. tábla: győri fibula felülnézete (1.), előlnézete (2.) és a tűtartójának zárólemeze (3.)

Forrás: Kelemen 1997, Abb. 9/1a, 1b; Szőnyi 2002, 44., fig 2.

1.

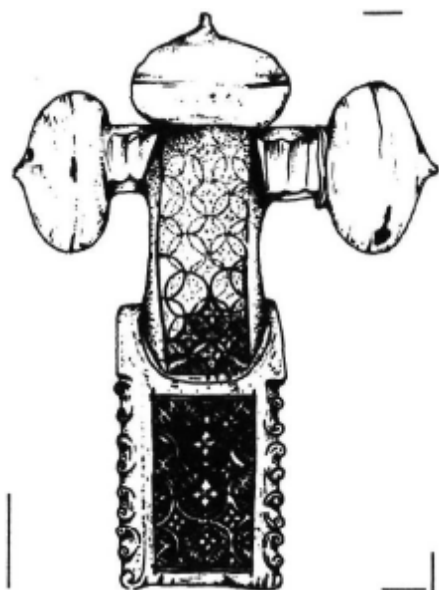
2.

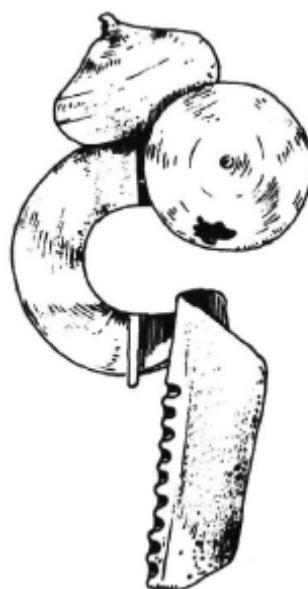
3.

5. tábla: A tihanyi fibula felülnézete (1.), előlnézete (2.) és a tűtartó zárólemezen ábrázolt Krisztus-monogram (3.)

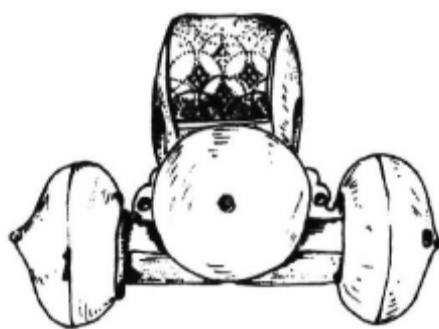
Forrás: Tóth 1994, fig.2,3,17

1.

2.

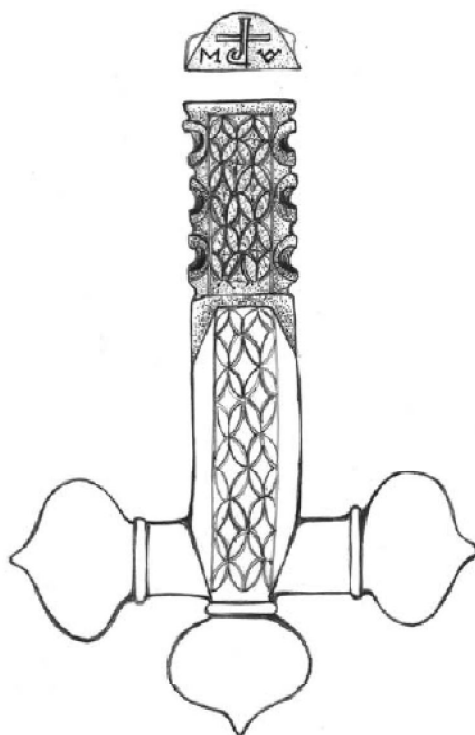
3.

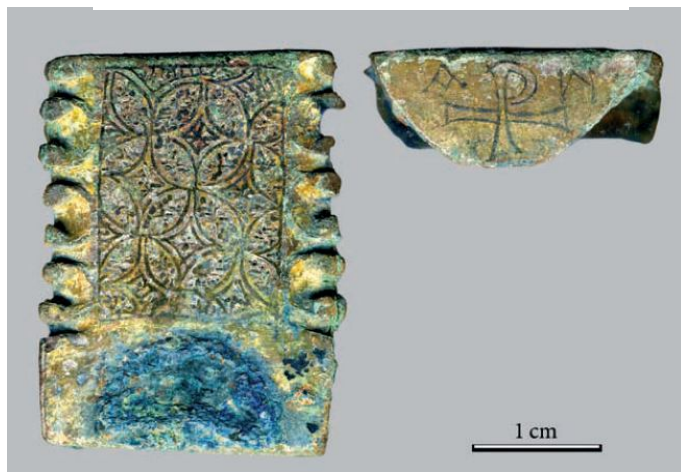
4.

6. tábla: A bátszéki fibula felülnézete (1.), oldalnézete (2.), előlnézete (3.) és tűtartójának zárólemeze (4.)

Forrás: Péterfi 1993, Taf. XV 108/1

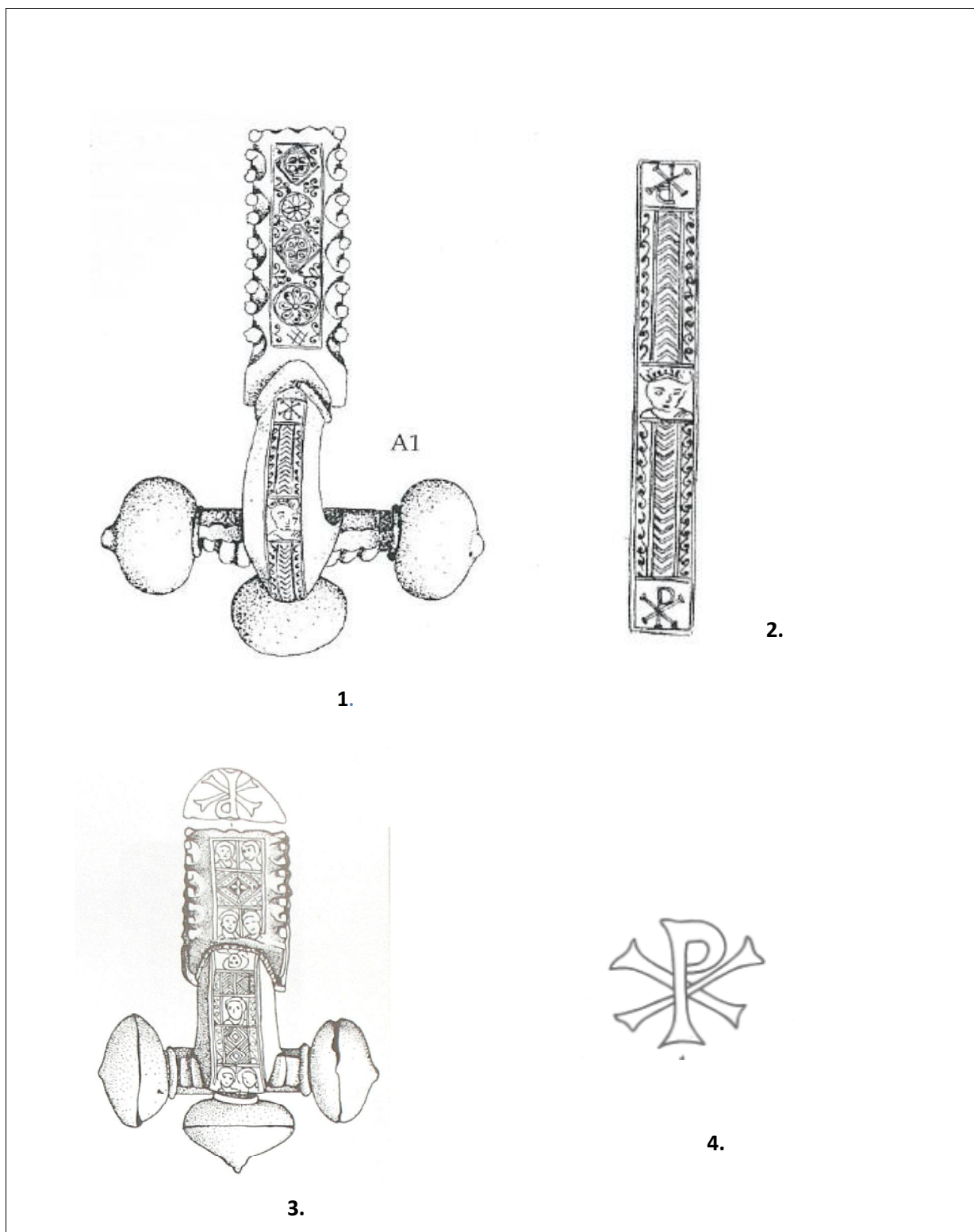
1.

2.

7. tábla: a sirmiumi fibula rekonstrukciós rajza (1.) és a fennmaradt tűtartó- és zárólemeze (2.)

Forrás: Popović 2007, Fig.1-2.

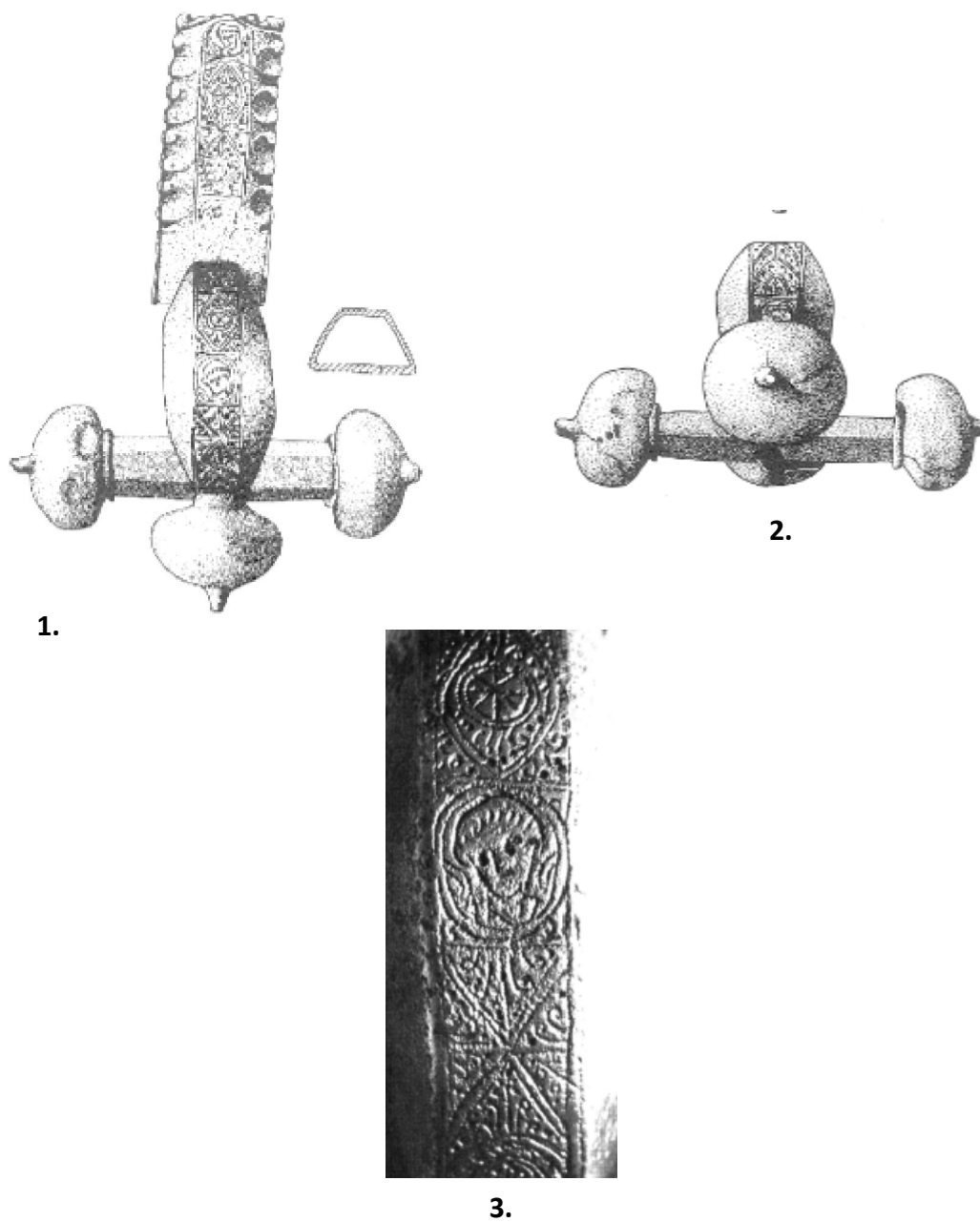

8. tábla: mursai fibula felülnézete (1.) és kengyelének díszítése (2.)

Forrás: Migotti 2008, Fig.9.

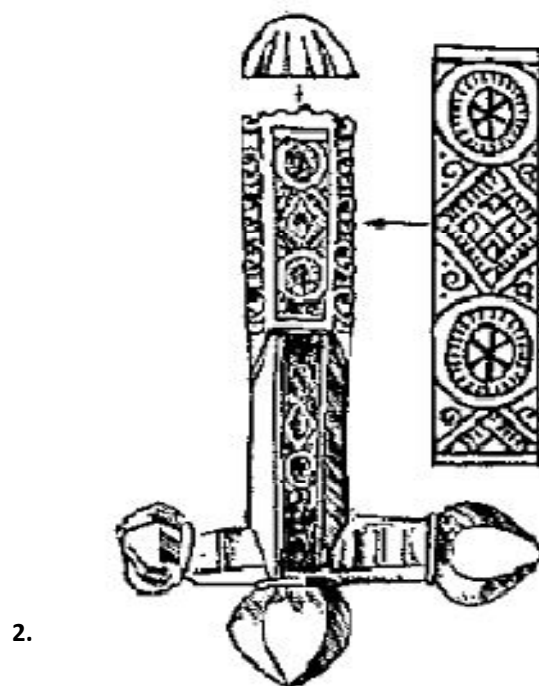
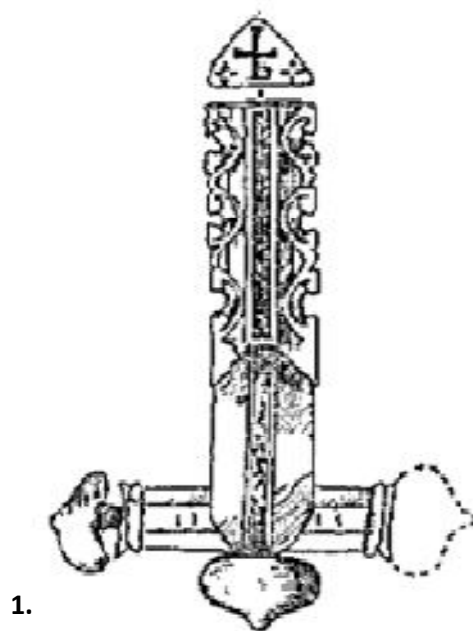
A nevioudunumi fibula felülnézete (3.) és a tűtartó zárólemezen ábrázolt Krisztus-monogram (4.)

Forrás: Kaufmann-Heinimann 2003, Abb.282.

9. tábla: A somlóvásárhelyi fibula felülnézete (1.), előlnézete (2.) és kengyelének díszítése (3.)

Forrás: Tóth 1994, Abb. 15. és Tóth 1997, Abb. 6c./7

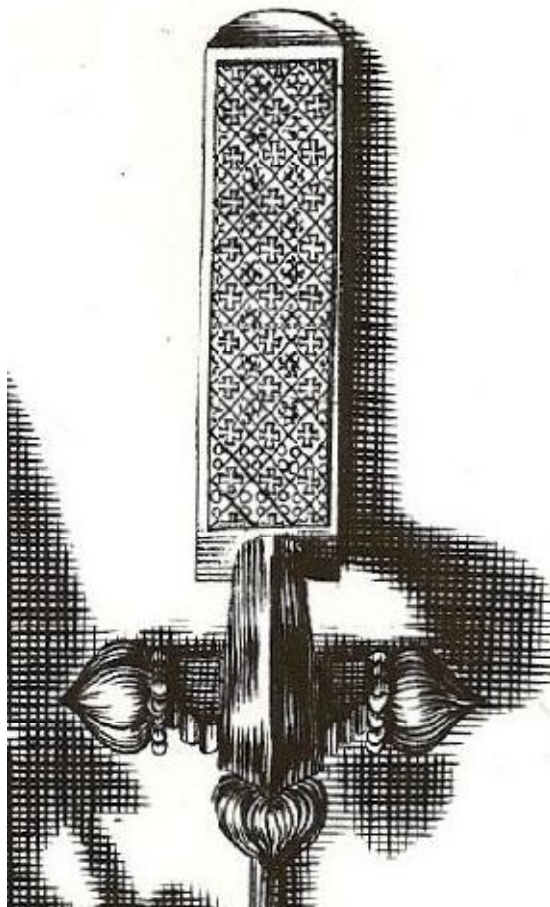

10. tábla: A ságvári 7. (1.) és 20. (2. kép) számú sír fibulái

Forrás: Burger 1966, fig. 97 és Burger 1966, fig. 95/20.

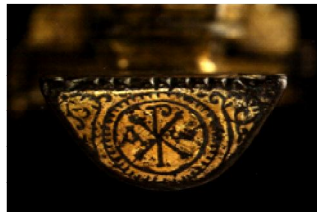

11. tábla: Ismeretlen lelőhelyű fibula
Forrás: Dandridge 2010

12. tábla: A Childerich sírból előkerült,
görög keresztekkel díszített fibula rajza

(Forrás: Böhner 1981)

13. tábla: A bonni fibula felülnézete, tűtartójának zárólemeze és a sírban talált, bekarolt Krisztus-monogrammal ellátott üvegedény

Forrás: Ristow 2007.Kat.71-72.

Irodalomjegyzék¹

- ALFÖLDI 1943 Alföldi András: Nagy Konstantin megtérése. 1943 (Budapest)
- BEHRENS 1919 Gustav Behrens: Germanische Kriegergräber des 4.bis 7. Jahrhunderts im Städtischen Altertumsmuseum zu Mainz. MZ 14, 1-16.
- BIERBRAUER 1994 Volker Bierbrauer: I Tesoro di Reggio Emilia e Desana. In: I Goti , catalogo della mostra (Milano, Palazzo Reale 28 gennaio-8 maggio 1994) 202-212.
- BISCONTI 1998 Roms christliche Katakomben. Geschichte-Bilderwelt-Inschriften. (1998)
- BÖHME-SCHÖNBERGER 1994 A. Böhme-Schönberger: Römische Kaiserzeit im Provinzialrömischen Gebiet und Beziehungen zur Germania magna. In: Fibel und Fibeltracht. RGA Bd.8, Lif.5/6. 1994, 511-523.
- BÖHNER 1981 Childerichgrab. In: Reallexikon der germanischen Altertumskunde 3/4 (1981) 441-460.
- BRANDT 2007 Hartwin Brandt: Nagy Konstantin, az első keresztény uralkodó. GABO Kiadó, 2007 (Budapest)
- BROWN 1993 Peter Brown: A szentkultusz. Atlantisz Könyvkiadó, 2003 (Budapest)
- BUORA 1997 „Zwiebelknopffibeln“ del Tipo Keller 6 da Aquileia. ArchVest 48 (1997) 247-260.
- BURGER 1966 Sz.Burger Alice: The Late Roman cemetery at Ságvár. ActaArchHung. XVIII. 99-34.

¹ A szakirodalom rövidítésének leírása a Tulok Magda által összeállított rövidítésjegyzék alapján készült. Lásd: Tulok Magdolna-Abbreviations of Periodicals and Series of Archaeology and Auxiliary Sciences. ActaArchHung 1984, 333-384.

BUZA-KESZI 2009	Buza Andrea-Keszi Tamás: Aranytárgyak az Intercisa Múzeum gyűjteményéből. 2009 (Dunaújváros)
CASTRITIUS 2006	H. Castritius: "Wandalen" In: Reallexikon der germanischen Altertumskunde 33 (2006) 168-209.
CROOM 2000	A. Croom: Roman Clothing and Fashion. Tempus Publishing, Stroud (2000)
DALTON 1901	O.M. Dalton: Early Catalogue of early christian antiquities and objects from the christian east, in the department of British and mediaeval antiquities and Ethnography of the British Museum. 1901.
DANDRIDGE 2000	Pete Dandridge: Idiomatic and Mainstream. The Technical Vocabulary of the Late Roman Crossbow Fibula. Metropolitan Museum Journal, Vol.35. (2000)
DEGANI 1959	M. Degani: Il Tesoro romano barbarico di Reggio Emilia. 1959. (Firenze)
DELBRUECK 1933	Richard Delbrueck: Spätantike Kaiserporträts. (1939)
DEPPERT-LIPPITZ 2000	Barbara Deppert-Lippitz: A Late Antique Crossbow Fibula in the Metropolitan Museum of Art. In: Metropolitan Museum Journal 35, 2000, 39-71.
DEPPERT-LIPPITZ 2007	Barbara Deppert-Lipptz: Überlegungen zur goldenen Zwiebelknopffibel aus dem gepidischen Fürstengrab Apahida I. Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, 11/I. (2007) 28-43.
DRESCHER 1959	H. Drescher: Ein Beitrag zur Technik römischer Zwiebelknopffibeln. Germania 37 (1959) 170-179.
DUMANOV 2007	Bojan Dumanov: Brooches with Medallions: Insignia and Largitiones or just Adornments? Ancient West & East 6, Leuven-Paris-Dudley, 161-175.

- ENGEMANN 2006 J. Engemann: Kranz. In: Reallexikon für Antike und Christentum. Bd.21.Lfg. (162-169), 2006, 1006-1034.
- ETTLINGER 1973 E. Ettlinger: Die römischen Fibel in der Schweiz. Bern (1973)
- FINÁLY 1889 Finály Henrik: Az apahidai lelet. Arch.Ért. 9. (1889) 305-320.
- FISCHER 2012 Thomas Fischer: Die Armee der Caesaren. Archäologie und Geschichte. Regensburg (2012)
- GARBSCH-OVERBECK Jochen Garbsch-Bernhard Overbeck: Spätantike zwischen Heidentum und Christentum. Exhibition Catalogue. München.
- GÁBOR 2008 Gábor Olivér: Christograms from the northern late roman cemetery of Sopiana (Pécs). In: Cultus Deorum (Studia religionum ad historiam), vol.II. 2008, Pécs, 289-310.
- GÁSPÁR 1993 Gáspár Dorottya: When did Chi-rho become a Christian Symbol? Bronces y religion romana. 1993. Madrid. 207-212.
- GÁSPÁR 2002 Gáspár Dorottya: Christianity in Roman Pannonia. An evaluation of Early Christian finds and sites from Hungary. Bar Intern. Ser. 1010.
- GÁSPÁR 2007
- GÁSPÁR 2008 Gáspár Dorottya: Pannonia kereszténysége. A mai Magyarország területén I. Budapest, 2008.
- HATTATT 2000 R Hattatt A Visual Catalogue of Richard Hattatt's Ancient Brooches. (2000)

- HEID 2006 S. Heid: Kreuz. In: Reallexikon für Antike und Christentum. Bd. 21. (Lfg. 162/169) 1099-1126.
- HEURGON 1958 J. Heurgon: Le Tresor de Ténés. (1958)
- HUDÁK-NAGY 2009 Hudák Krisztina - Nagy Levente: Megfestett Mennyország. 2009 (Pécs)
- HURTADO 2006 L. Hurtado: The Staurogram the Early Christian Manuscripts: The earliest visual reference tot he crucified Jesus? In: Thomas J. Kraus-Tobias Niklas (ed.): New Testament mauscripts: Their text and their world. Text and Editions for New Testament Study, no.2. (Leiden/Boston) 207-226.
- HOREDT 1972 Kurt Horedt: Das zweite Fürstengrab von Apahida. Germania 50 (1972) 174-220.
- IVANOV 1972 Teofil Ivanov: Représentations de Constantin Ier et de ses fils sur les en forme de bulbe de Bulgarie. Arheologija (Sofija) 14, 1972,H.4., 9-29.
- JOBST 1975 Werner Jobst: Die römischen Fibeln aus Lauriacum. Forschungen in Lauriacum 10/75
- JOVANOVIĆ 1975 Les fibules cruciformes dans la collection antique du Musée National de Niš. Zbornik Narod. Muz.Ar. (Beograd) 8, 1975,235-245.
- KAUFMANN-HEINIMANN 2003 Annamarie Kaufmann-Heinimann: Das spätrömische Silberschatz von Kaiseraugst (Hrsgb. Martin A. Guggisberg) Forschungen in Augst, Band 34, 2003, Augst
- KELLER 1971 Erwin Keller: Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern. MBVF 14.
- KELLNER 1968 Wendelin Kellner: Libertas und Christogramm. Motivgeschichtliche Untersuchungen zur

- Münzprägung des Kaisers Magnentius (350-353).
Karlsruhe (1968)
- KISS 1987
Kiss Attila: Über ein Insigne des Gepidenkönigs Omharus von Apahida (Siebenbürgen). *Az apahidai gepida király, Omharus egyik jelvényéről*. *Fol Arch* 38. (1987) 193-217.
- KOLB 1973
Frank Kolb: Römische Mäntel. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts*. (69-165.)
- KOSCEVIC 1980
Remza Koscevic: *Anticke Fibule s Podrucja Siska*. Zagreb (1980)
- KRAUSE 1995
Rüdiger Krause: Das Gewinde in der Antike. In: *Die Schraube zwischen Macht und Pracht. Das Gewinde in der Antike. Exhibition Catalogue*, Sigmaringen. 23-55.
- KOVRIG 1937
Kovrig I.: *A császárkori fibulák főformái Pannoniában*. *DissPann*. II,4. Budapest.
- LÁNYI 1972
Spätrömische Gräberfelder in Pannonien. *ActaArchHung*. 24 (1972) 64–213.
- LAUR-BELART 1959
Rudolf Laur-Belart: Ein frühchristliches Grab aus Basel. *Ur-Schweitz XXIII/4*, Basel, 57-71.
- LIPOLIS-GIL 2010
I. Baldini Lipolis- J. Pinar Gil: Osservazione sul Tesoro di Reggio Emilia. *Giornate sulla tarda antichità e il medioevo*, a cura di Carlo Ebanista e Marcello Rotili 2 (113-128.)
- LOHMEYER 1970
E. Lohmeyer: Alpha und Omega. In: *Reallexikon für Antike und Christentum*. Bd. 1. (Lfg. 1/8) 1-3.
- LOIZELL-COQUELLE 1977
Loizell-Coquelle: *Le cimetière gallo-romain du Bas-Empire de Merteville*. (1977)

- MALTE-JOHANSEN 1994 Ida Malte-Johansen: Rings, fibulae and buckles with imperial portraits and inscriptions. JRA 7, 1994, 223-242.
- MIGOTTI 1997 Branka Migotti: Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia). BAR 684. 1997. Oxford
- MIGOTTI 2008 Lukovičaste fibule s portretima na području rimskog carstva / The crossbow brooches with portraits in the Roman Empire. Záhgráb, 2008.
- NOLL 1974 Rudolf Noll: Eine goldene „Kaiserfibel“ aus Niederremmel vom Jahre 316. Bonner Jahrbuch 174. (1974)
- PETKOVIĆ 2010 Sofija Petković: Crossbow fibulae from Gamzigrad (Romuliana). STARINAR LX/2010, 111-136.
- PETRU-PETRU 1978 Sonja Petru-Peter Petru: Neviodunum (Drnovo pri Krskem) Ljubljana, 1978
- PÉTERFI 1993 Péterfi Zsuzsanna: A Bátaszék-Kövesd pusztai későrómai temető. WMMÉ XVIII. 47-128., I-XL. tábla.
- POPOVIĆ 1997 Masterpieces of Roman Goldsmith. Belgrade 1997.
- POPOVIĆ 2007 Ivana Popović: Gilt fibula with Christogram from Imperial Palace in Sirmium. STARINAR LVII/2007, 101-112.
- PÓCZY-ZSIDI 2000 Póczy Klára-Zsidi Paula: Ókeresztény emlékek Aquincumban. A BTM Aquincumi Múzeumának kamara kiállítása a Millenium alkalmából. (2000)
- PRÖTTEL 1988 Philip Marc Pröttel: Zur Chronologie der Zwiebelknopffibeln. JRGZM 35/1, Mainz, 347-371.

RADNÓTI 1939	Radnóti Aladár: Római kutatás Ságváron. ArchÉrt LII. 148-164.
RISTOW 2007	Sebastian Ristow: Frühes Christentum im Rheinland. Die Zeugnisse der archäologischen und historischen Quellen an Rhein, Maas und Mosel. Köln, 2007.
SAUER 1958	J. Sauer: Christusmonogramm. In: Lexikon für Theologie und Kirche. 2. Aufl. Bd.2. Freiburg i. Br. 1958, 1177-1178.
SCHMIDT 2000	Wolfgang Schmidt: Spätantike Gräberfelder in den Nordprovinzen des römischen Reiches und das Aufkommen christlichen Bestattungsbrauchtums. Tricciana (Ságvár) in der Provinz Valeria. SJ 50, 213-441.
SÜSSENBACH 1983	Uwe Süssenbach: Die Konstantinischen Prinzen des Goldglases von Köln-Braunsfeld. Wallraf-Richartz Jahrbuch 44, 11-27.
SWIFT 2000	Ellen Swift: Regionality in Dress Accessories in the Late Roman West. (2000)
SWIFT 2009	Ellen Swift: Style und Function in Roman Decoration. (2009)
SZŐNYI 2002	Szőnyi Eszter: Altchristliche Funde im Xantus János Museum, Győr. ZM 11. 43-50.
THEUNE-GROSSKOPF 1995	Barbara Theune-Grosskopf: Zwiebelknopffibeln und ihre Träger- Schmuck und Rangabzeichen. In: Die Schraube zwischen Macht und Pracht. Das Gewinde in der Antike. Exhibition Catalogue, Sigmaringen, 77-112.
TÓTH 1985	Római gyűrűk és fibulák. Évezredek, évszázadok kincsei 3. Budapest, 1985.

- TÓTH 1991 Tóth Endre: Későrómai ezüstkánál Bajnáról. FolArch XLII.,1991,Budapest, 85-116.
- TÓTH 1994 Tóth Endre: Későrómai sír Tihanyból. A lemezből készült hagymafejes fibulák tipológiájához. FolArch XLIII., 1994, 127-166.
- TÓTH 1997 A későantik ifjúarckép- medaillonok értelmezéséhez. Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 1997, 363-387.
- TÓTH 2000 Tóth Endre: Zwiebelknopffibel aus Goldblech von Degoj (Goldfibel des Ostgoten Theoderich?), Specimina Nova 16, 2000, 201-211.
- TÓTH 2008 Tóth Endre: A székesfehérvári ókeresztény korláttöredék. ArchÉrt. 133 (2008) 49-66.
- VAN BUCHEM 1966 De gouden speld van Julianus. Numaga 13. 49-104.
- VANYÓ 1988 Vanyó László: Az ókeresztény művészet szimbólumai. Szent István Társulat (1988)
- WALLRAF 2001 M. Wallraf: Christus versus Sol.Sonnenverehrung und Christentum in der Spätantike. Aschendorff Verlag, Münster. (2001)
- WEBER 1998 Gregor Weber: Kaiser, Träume und Visionen in Prinzipat und Spätantike. Katolische Universität, Eichstätt. (1998)
- ZABEHLICKY 1979 H. Zabehlicky: Zwiebelknopffibeln als Kennzeichen von Soldaten auf spätrömischen Denkmälern. Roman Frontier Studies, 1979, BAR (S) 71. (1099-1111.)

Források

Euszebiosz: Egyháztörténet. (ford. Baán István) Ókeresztény Írók 2. Szent István Társulat (1983)

Lactantius: A keresztényüldözők halála. In: Az isteni gondviselésről. (ford. Adamik Tamás). Helikon Kiadó

Biblia. Ószövetségi és újszövetségi Szentírás. (Gál Ferenc, Rózsa Huba, Vanyó László, Kocsis Imre). Szent István Társulat (2005)